

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het vuur na aan de Indo-Europese schenen leggen: over de reconstructie van betekenis

Lubotsky, A.M.

Citation

Lubotsky, A. M. (2001). *Het vuur na aan de Indo-Europese schenen leggen: over de reconstructie van betekenis*. Leiden: Universiteit Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15951>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15951>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het vuur na aan de Indo-Europese schenen leggen
Over de reconstructie van betekenis

Rede uitgesproken door

prof. dr. A. Lubotsky

bij de aanvaarding van het ambt
van hoogleraar Vergelijkende Indo-Europese Taalwetenschap
aan de Universiteit Leiden
gehouden op 2 maart 2001

1. Vergelijking van talen en vergelijkende taalwetenschap

Mijnheer de rector magnificus, zeer gewaardeerde toehoorders,

Wij zijn allemaal voortdurend met taalvergelijking bezig. Zodra we met een onbekende spreken, vergelijken we onwillekeurig zijn taalgebruik met dat van onszelf om erachter te komen of onze gesprekspartner uit hetzelfde dorp komt of dezelfde sociale status heeft. Wanneer we andere talen leren, valt het ons af en toe op dat sommige woorden in deze talen net zo klinken als in onze eigen taal. We zijn ons zeer goed bewust van de verschillen en overeenkomsten tussen de talen. Uitspraken over de vergelijking van talen kennen we dan ook al uit de oudheid. Plato zegt bijvoorbeeld in zijn dialoog "Kratylos" dat de Frygiërs dezelfde woorden voor 'vuur' en 'honden' hebben als de Grieken. Uit ongeveer dezelfde tijd stamt de mededeling van de Indiase taalkundige Yāska dat mensen uit het volk van de Kambojas *yavati* zeggen in plaats van het Sanskrit woord *cyavati*.

In tegenstelling tot wat men vaak denkt, is vergelijkende of historische taalwetenschap niet zomaar vergelijking van talen. Deze tak van taalwetenschap bestudeert de genetisch verwante talen of dialecten om hun historische ontwikkeling in kaart te brengen. De talen zijn verwant als ze uit één gemeenschappelijke moedertaal ontstaan zijn, en het is de taak van de taalkundigen om, voor zover mogelijk, deze proto-taal te reconstrueren. Op deze manier kunnen we vaak toch iets van de verloren talen en culturen aan de vergetelheid onttrekken.

Hoe evident het nu ook moge lijken dat talen verwant kunnen zijn en een gemeenschappelijke oorsprong kunnen hebben, kwam men toch pas op deze gedachte in de tijd van de Renaissance. Wat de Indo-Europese talen betreft, reikten de eerste pogingen niet veel verder dan wat losse opmerkingen over een genetische relatie tussen twee of drie talen, zoals het Grieks, het Latijn en het Germaans. Grotendeels ontbrak de kennis over talen buiten Europa, men had geen idee wat genetische relatie werkelijk inhoudt en hoe men verwantschap van ontlening kan onderscheiden. Boven-

dien werd de ene taal vaak van een andere afgeleid en het liefst teruggevoerd naar het Hebreeuws. Er waren ook nationalisten, zoals de Nederlanders Goropius Becanus en Adrianus Schrickius, die zich voor eeuwig belachelijk hebben gemaakt door te proberen alle talen van het Nederlands af te leiden.

Marcus Zuerius van Boxhorn

Aangezien ik vandaag de functie van hoogleraar in de Vergelijkende Indo-Europese Taalwetenschap aan deze Universiteit officieel aanvaard, wil ik niet onvermeld laten dat de Leidse Universiteit de bakermat van de indogermanistiek is. Zoals George van Driem in zijn nieuwe boek betoogt, was het de Leidse hoogleraar Marcus Zuerius van Boxhorn die de eerste serieuze theorie over de Indo-Europese taalverwantschap lanceerde.

Van Boxhorn werd geboren in Bergen op Zoom in september 1612 en overleed in Leiden op 3 oktober 1653. Al op zijn twintigste werd hij als "professor eloquentiae" aan de Leidse Universiteit benoemd. Van Boxhorn was zeer geïnteresseerd in talen, kende bijvoorbeeld Russisch en Perzisch en schreef in een aantal publicaties over de verwantschap van talen. Hij stelde vast dat het Latijn, Grieks, Slavisch, Baltisch, Germaans, Keltisch, Indisch en Iraans verwant zijn, wat tamelijk precies de grenzen van het Indo-Europees aangeeft. Van de talen die toen bekend waren, miste hij dus alleen het Albanees en het Armeens. Het Tochaars en het Hittitisch werden pas aan het begin van de twintigste eeuw ontdekt.

Van Driem wijst er verder terecht op dat van Boxhorn tevens in belangrijke mate de methodologie van de taalvergelijking heeft ontwikkeld. Van Boxhorn trok de juiste conclusie dat de gemeenschappelijke oorsprong van deze talen het bestaan van een prototaal veronderstelt: "De rechte reden van die overeenkominge in dese talen is, om dat de Grieken ende Duytschen aan de borsten van eene moeder gelegen, ende uyt eene mondt leeren spreekken

hebben" (p. 15). De proto-taal identificeerde van Boxhorn weliswaar met de taal van de "Scythen", maar dit zij hem vergeven.

De taalvergelijking stond nog in de kinderschoenen en het merendeel van de etymologieën, die van Boxhorn heeft voorgesteld, waren fout. Desondanks heeft van Boxhorn verbluffend veel gezien. Hij constateerde bijvoorbeeld dat de grammaticale overeenkomsten en de onregelmatige vormen van groot belang zijn bij het vaststellen van taalverwantschap, terwijl de leenwoorden voor dit doel niet gebruikt kunnen worden. Op de vraag "Waer uyt blijktt, dat der Griecken, Romeynen, ende Duytschen tale, afkomstich is van de Scythen?" antwoordt hij: "Voorwaer niet uyt een ofte twee dosijnen van woorden" – nee, er zijn er veel meer – en dan vervolgt hij: "Niet oock uyt vreemde woorden neffen vreemde saecken ontleent van vreemden, ende dien volgende onder verscheiden vreemde volckeren te vinden, gelyck een *Kemel*, overal bij de Romeinen, Griecken, Duitschen, ende andere, genoemd werdt een *Kemel*, maer uyt in ende aengeboren woorden, bediedende saecken ofte dingen, die over al dagelycx gebruyckt, geboren, ende gevonden worden" (p. 65).

Problemen van de semantische reconstructie

Ondanks het baanbrekende werk van van Boxhorn duurde het door verschillende oorzaken tot het begin van de negentiende eeuw voordat men daadwerkelijk begon met de reconstructie van het Proto-Indo-Europees, de taal waaruit alle Indo-Europese talen zijn ontsproten. In de tweehonderd jaar die daarop volgden, zijn we zeer ver gevorderd met de reconstructie van de klank- en vormleer, maar de syntaxis en de semantiek (betekenisleer) lopen duidelijk achter. Vooral de reconstructie van de betekenis is buitengewoon lastig gebleken, omdat er nauwelijks wetmatigheden te vinden zijn. De semantische veranderingen zijn vaak grillig en onvoorspelbaar, omdat zij aan de ene kant zich meestal voltrekken in woordcombinaties (uitdrukkingen, composita) en aan de andere kant de culturele veranderingen weerspiegelen. Zoals u begrijpt, zijn juist

de specifieke woordcombinaties en de culturele context na verloop van tijd zeer moeilijk te achterhalen, zodat de semantische reconstructie met veel hoofdbrekens gepaard gaat.

Vandaag wil ik u niet over de theorie van betekenisontwikkeling onderhouden, maar vooral de praktische problemen schetsen waarmee de indogermanist bij het etymologisch werk geconfronteerd wordt. We zijn in Leiden al een aantal jaren bezig met de samenstelling van het etymologisch woordenboek van het Indo-Europees, een woordenboek dat alle woorden moet bevatten die tenminste in twee afzonderlijke takken van het Indo-Europees te vinden zijn. Bij dit project, zoals bij iedere etymologische studie, speelt de betekenis natuurlijk een cruciale rol. Er zijn maar weinig woorden die in alle of bijna alle Indo-Europese talen hetzelfde betekenen, zoals 'vader', 'naam', 'zon', enz. Veel vaker zien we behoorlijke verschillen en de verschillen zijn soms zo groot dat men gaat twijfelen of het nog steeds één woord is. Men komt dus voortdurend voor twee vragen te staan: 1. Als twee woorden formeel overeenkomen, maar het betekenisverschil is aanzienlijk, mogen we ze dan wel etymologisch met elkaar verbinden? Of, anders gezegd, is het betekenisverschil overbrugbaar? 2. Wat is de oorspronkelijke betekenis die we aan het Proto-Indo-Europese woord of de wortel moeten toekennen?

Wat betreft de eerste vraag, zijn er geen theoretische kant-en-klare oplossingen en voor ieder woord moeten de argumenten telkens weer tegen elkaar worden afgewogen. Meestal gaat men als volgt te werk. Allereerst kijk je nog eens zeer goed naar de precieze betekenis van het woord in de afzonderlijke talen. Hierbij is het vaak onvoldoende om woordenboeken te raadplegen, vooral wanneer het over oude talen gaat. Een hernieuwd blik op de contexten van het woord loont bijna altijd de moeite. Daarna zoek je naar een "missing link", naar een uitdrukking of een woordcombinatie waar de twee betekenissen zouden kunnen samenvallen. Het helpt als je een semantische parallel kunt vinden, d.w.z. hetzelfde betekenisverschil bij twee woorden, meestal in een andere taal, waarbij je er zeker van kunt zijn dat de ene betekenis van de andere is afgeleid. Tenslotte, om de oorspronkelijke betekenis vast

te stellen is het nuttig naar het semantische veld te kijken, oftewel naar de andere gereconstrueerde woorden met een vergelijkbare betekenis, b.v. kleuren, verwantschapstermen, lichaamsdelen, om de grenzen van de oorspronkelijke betekenis te preciseren.

Ik geef u een tweetal voorbeelden van typische situaties. In Nederlandse samenstellingen zoals *bloedmooi*, *bloedgeil*, *bloedheet* betekent *bloed-* zo iets als 'in hoge mate'. Het is voor ons overduidelijk dat dit niet een ander woord *bloed* is, maar een en hetzelfde woord dat in een bijzondere omgeving een speciale betekenis krijgt. Hoe zou de betekenis 'in hoge mate' tot stand zijn gekomen? Zeer waarschijnlijk kwam dit door de interpretatie van de uitdrukking *het is bloedwarm* (d.w.z. zo warm als de temperatuur van het bloed) als 'het is erg warm'. Daarna is de stap naar *bloedheet* en *bloedgeil* heel klein. Uit deze composita werd *bloed-* in de betekenis 'zeer, erg' geabstraheerd, welke betekenis een zekere mate van productiviteit kreeg. Behalve de al genoemde bijvoeglijke naamwoorden geven de woordenboeken nog *bloedjong* en *bloedlink*, maar ook zelfstandige naamwoorden, zoals *bloedgang*, *bloedhekel*, *bloedvorm*, en in de komende jaren zullen er wellicht nog meer composita bij komen. Ondanks het feit dat dit gebruik van *bloed-* recent is, is het nu al niet meer zo makkelijk te achterhalen hoe dit precies gekomen is. U kunt zich voorstellen dat na verloop van tijd men zich zou kunnen afvragen of de twee betekenissen van *bloed* nog etymologisch met elkaar te verbinden zijn. In zulke gevallen moet men (net als we zojuist gedaan hebben) naar de composita kijken waar *bloed* beide betekenissen in zich kan verenigen.

Een ander voorbeeld heeft betrekking op het zoeken naar een semantische parallel. Stelt u zich eens voor dat u bezig bent met de etymologie van het woord voor 'rood' in de taal X. Wat zijn vorm betreft, past het bij de woorden in andere talen die 'mooi' betekenen, maar u twijfelt of het verschil in de betekenis overbrugbaar is. Dan kunt u zich beroepen op het feit dat in het Russisch bijvoorbeeld een dergelijke betekenisverandering van 'mooi' naar 'rood' aangetoond kan worden. Russisch *krásnyj* heeft nog de oude betekenis bewaard in uitdrukkingen zoals *krásna dévica* 'schone

maagd' of *Krásnaja plóš'ad'* 'Mooie of Schone Plein', wat ten onrechte in het Nederlands als *Rode Plein* is vertaald. Zo'n parallel bewijst natuurlijk niet dat uw etymologie juist is, maar geeft wel aan dat deze semantische ontwikkeling tenminste denkbaar is.

Semantische reconstructie in de indogermanistiek: vroeger en nu

Nu komen we tot de tweede vraag: hoe reconstrueer je de betekenis? De oude etymologische woordenboeken van het Indo-Europees, zoals dat van Pokorny, volgen de traditie om de breedst mogelijke betekenis voor de proto-taal aan te nemen. Als een woord in de afzonderlijke talen sterk uiteenlopende betekenissen heeft, wordt voor het Proto-Indo-Europees een soort grootste gemene deler gepostuleerd. Dit is vooral merkbaar in het werkwoord. Wij vinden bij Pokorny vijftien verbale wortels voor 'stralen, schijnen' en voor 'buigen', tien wortels voor 'snijden' en voor 'springen', acht voor 'gaan', etc. Over het algemeen schonk men nauwelijks aandacht aan de gereconstrueerde betekenis, omdat die min of meer als een label werd beschouwd, die aan het woord of aan de wortel hangt. Het maakte dan ook niet zo veel uit of bijvoorbeeld de wortel **em-* 'gaan' betekent of misschien 'komen', 'lopen', of 'een stap zetten'.

In zijn magistrale en nog steeds buitengewoon nuttige *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes* wees Antoine Meillet (p. 382) er al op dat de Indo-Europese etymologische woordenboeken een weinig realistisch beeld van het lexicon geven. Op grond van die woordenboeken zou je kunnen concluderen dat het Proto-Indo-Europees bijna uitsluitend uit woorden en wortels met abstracte betekenis bestond, terwijl de proto-taal niet anders was dan iedere andere moderne taal met weinig abstracte termen en juist zeer uitgebreide terminologie voor afzonderlijke handelingen en details van bekende voorwerpen.

Langzamerhand begint de situatie toch te veranderen. Hoe meer we over het Proto-Indo-Europees weten, des te belangrijker worden de vragen over de structuur van de proto-taal, over de

plaats die afzonderlijke elementen in het geheel innemen. Nemen we weer de wortel * $\sqrt{\text{em}}$ - 'gaan'. Tegenwoordig willen we graag weten hoe deze wortel zich verhoudt ten opzichte van de andere wortels, vooral * $\sqrt{\text{ei}}$ - en * $\sqrt{\text{e}}$ -. De wortels * $\sqrt{\text{em}}$ - en * $\sqrt{\text{e}}$ - hadden een aoristus en waarschijnlijk geen presens, daarom moesten ze een handeling aangeven die een eindpunt heeft, b.v. 'komen', 'een stap zetten'. Daartegenover had * $\sqrt{\text{ei}}$ - een oud presens en is daarom de beste kandidaat voor de betekenis 'gaan, lopen'.

In de laatste halve eeuw is er ook veel meer aandacht gekomen voor de reconstructie van de Indo-Europese cultuur, wat tot grotere precisie in de betekenisomschrijving heeft geleid. Met name de Franse geleerde Émile Benveniste heeft op dit gebied baanbrekend werk verricht. In zijn boek *Le vocabulaire des institutions indo-européennes* heeft hij getracht de Indo-Europese culturele terminologie in detail te reconstrueren. Vele concepten werden door Benveniste zeer nauwgezet beschreven en tegen elkaar afgezet. De techniek van het semantische veld kwam hem daarbij goed van pas.

Ik wil u nu aan de hand van een reconstructie van het Indo-Europese woord voor 'scheenbeen', waar ik de laatste maanden aan gewerkt heb, laten zien hoeveel haken en ogen aan zo'n etymologische studie zitten en vooral hoe de semantische problemen benaderd kunnen worden.

Avestisch *ascuua*-

Wij beginnen met een woord in het Avestisch, de taal van de heilige geschriften van het Zoroastrisme, geschreven in het eerste millennium voor Christus. In de *Vādāvdāt*, een collectie rituele teksten, komen wij het woord *ascām* tegen, dat geen etymologie heeft. Een blik in het onvolprezen *Altiranisches Wörterbuch* van Christian Bartholomae uit 1904, dat nog steeds het enige woordenboek van het Avestisch is, leert dat Bartholomae *ascām* beschouwt als de accusatief enkelvoud van het woord *ascu-*, dat

'scheenbeen, kuit' betekent. Bartholomae signaleert tevens een fonologisch probleem met het woord: *c* in het Avestisch is het resultaat van palatalisatie en kan normaal gesproken niet voor een *u* staan. De oplossing van dit probleem lijkt nogal simpel. In het Avestisch kan *-am* ontstaan zijn uit **-uum < *-am*, vgl. Avestisch *jam < *jam*, accusatief enkelvoud van *juua-* 'levend' < **jam-a-* (Sanskrit *jvá-*, Latijn *vus*). Als we aannemen dat de stam van het woord niet *ascu-*, maar *ascuua-* is, wat op de oudere vorm **ascam-a-* teruggaat, dan is er met de fonologie niets aan de hand.

Zoals gewoonlijk gaan we dan naar de tekst kijken om vast te stellen of de betekenis in het woordenboek juist is aangegeven. Het woord komt voor in twee bijna identieke passages, die een reinigingsritueel beschrijven. Als iemand in aanraking is gekomen met het lijk van een hond of van een mens, wordt hij verontreinigd, omdat de vrouwelijke geest van de dood, Nasu geheten, zich in hem nestelt en uitgebannen moet worden. De procedure van de uitbanning is zeer minutieus beschreven. Na de nodige voorbereidingen giet een priester een beetje water op het voorhoofd van de onreine persoon. Dan springt de geest naar de plek tussen de wenkbrauwen. De priester giet daar water en Nasu springt naar het achterhoofd. En zo gaat Nasu telkens een stukje naar beneden, nu eens naar rechts, dan weer naar links, nu eens naar achteren en dan weer naar voren, tot zij op de tenen terechtkomt en uiteindelijk verdwijnt.

Zulke passages zijn van groot belang, omdat zij de betekenis van een aantal Avestische woorden voor lichaamsdelen zeer precies laten vaststellen. Zo is het ook in ons geval. Het is essentieel dat, wanneer Nasu de schaamstreek verlaat, zij niet meer naar achteren springt, doch aan de voorkant van het lichaam blijft: eerst op de rechter en linker dij, dan op de rechter en linker knie en vandaar bereikt zij de rechter en linker *ascuua*. Hieruit blijkt dat *ascuua-* 'voorzijde van het onderbeen', dus 'scheen' betekent en niet 'kuit'.

Het woord *ascuua-* is verder geattesteerd in de samenstelling *huuascuua-* 'met mooie schenen'. In Yasht 17.22 spreekt de godin Aši de profeet Zarauštra toe: "Jij bent mooi, Zarauštra; jij bent

welgeschapen, Spitama; jij hebt mooie schenen en lange armen". Deze samenstelling geeft een extra argument voor onze aanname dat het Avestische woord niet *ascu-* was, maar *ascuua-*.

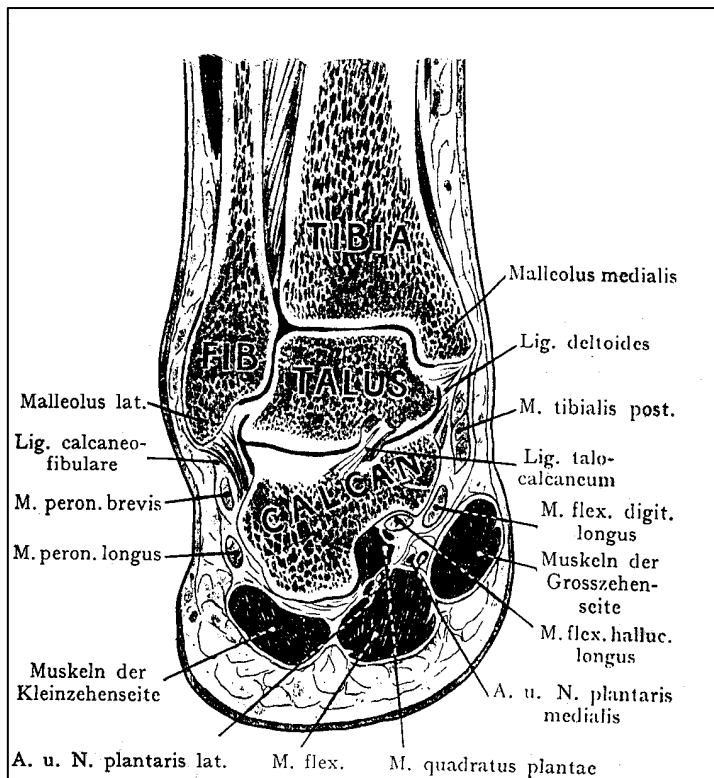
Sanskrit *a□□h□vá(nt)-*

De eerste stap op onze zoektocht heeft ons dus het Avestische woord *ascuua-* 'scheen' opgeleverd, dat terug moet gaan op **asc□□a-*. De volgende logische stap is naar het Sanskrit te kijken, dat een broertje van het Avestisch is. Daar vinden we het woord *a□□h□vá-* of *a□□h□vánt-*, óók zonder een bevredigende etymologie, dat in alle woordenboeken met 'knieschijf' vertaald wordt. Op-nieuw is een blik in de teksten zeer de moeite waard, want het blijkt al gauw dat *a□□h□vá(nt)-* overal 'scheen, onderbeen' betekent en niet 'knieschijf'. Niet alle contexten zijn even duidelijk, maar er zijn er wel degelijk een paar die op de betekenis 'scheen' wijzen.

Bijvoorbeeld, in *ātapatha-Brāhmaṇa* 8.3.4.5 worden zeven onderdelen van het onderlichaam opgesomd: het gedeelte onder de navel, twee dijen, twee *a□□h□vá* 's en twee voeten. Uit deze opsomming wordt duidelijk dat *a□□h□vá* aan een deel van het been tussen de knie en de enkel refereert, d.w.z. aan de scheen of het onder-been.

Een ander duidelijk geval is Rigveda 7.50.2, waar we lezen: "Als een uitslag rond het dubbelgewricht komt en de *a□□h□vánt* 's en de enkels bedekt, moge de brandende Agni (= vuur) hem daar-vandaan verwijderen. Moge de kruipende (plant) mij niet een voet-aandoening berokkenen." In deze spreuk wordt het dubbelgewricht in alle vertalingen geïnterpreteerd als twee gewrichten, namelijk het enkelgewricht en het kniegewricht, wat natuurlijk niet erg waarschijnlijk is want een dubbelgewricht is niet hetzelfde als twee gewrichten. Wij kunnen er zeker van zijn dat met het dubbel-gewricht in de tekst het enkelgewricht bedoeld is (sorry voor de woordspeling). Het been tussen de enkel en de knie bestaat uit twee botten, nl. het scheenbeen en het kuitbeen (in het

medisch jargon met de Latijnse namen *tibia* en *fibula* genoemd). Zij worden met de voet verbonden door middel van twee gewrichten, het zogenaamde onderste en bovenste spronggewricht (zie tekening op de volgende bladzijde), zodat het enkelgewricht inderdaad dubbel is. Hierdoor kunnen we de voet niet alleen op en neer bewegen, maar ook zijwaarts. (Wat je allemaal niet moet uitzoeken, als je met etymologie bezig bent!) De kruipende planten kunnen uitslag geven op je enkels en je schenen, maar nauwelijks op je knieschijven.

Frontale lengtedoorsnede van het enkelgewricht

Nu vraagt u zich misschien af hoe de woordenboeken aan de betekenis 'knieschijf' zijn gekomen. Het antwoord is duidelijk: van de Indiase kommentaren. Het geval wil dat het woord *aśhíva(nt)*-alleen voorkomt in de oudste Vedische teksten, en toen de Indiase brahmanen commentaar op deze teksten schreven, maakte het geen deel uit van hun taalgebruik. Zij begrepen wel dat het om een deel van het been ging, maar verder was het dus giswerk. Waarschijnlijk legden de brahmanen een volksetymologische link met *aśhíla-*, dat 'een (rond) nest van wilde bijen' betekent, en hebben geredeneerd dat *aśhíva-* ook iets ronds moet zijn. Zo kwamen ze op 'knieschijf'. Deze betekenis werd opgenomen in het gezagheb-bende *Sanskrit-Wörterbuch* van O. von Böhtlingk en R. Roth (het zogenaamde *Großes Petersburger Wörterbuch*) uit de jaren 1855-1875, en kwam daarvandaan terecht in alle Westerse Sanskrit woordenboeken en ook in alle vertalingen. Het blijkt dus weer dat je zelfs de beste woordenboeken niet kunt vertrouwen en altijd het woord in de context moet zien om zijn precieze betekenis vast te stellen. Dit is één van de redenen waarom de indogermanistiek zo moeilijk, maar ook zo boeiend is.

Het scheenbeen in het Slavisch, Baltisch en Germaans

Zoals ik al gemeld heb, hebben noch het Sanskrit *aśhíva(nt)*-, noch het Avestische *ascuu-* (uit **ascí-a-*) een etymologie. Zij zijn ook nog nooit met elkaar in verbinding gebracht, want het Sanskrit woord stond te boek met een verkeerde betekenis en het Avesti-sche woord met een verkeerde stam. Het enige etymologische voorstel dat we in de literatuur vinden is dat deze woorden moge-lijkerwijs een compositum (een samenstelling) zijn, waarbij het eerste lid een woord voor 'bot' is (wat in het Sanskrit *ásthi-* en in het Avestisch *ast-* is). Deze suggestie lijkt me juist. De structuur van het woord en de zware groep medeklinkers in het midden wijzen ondubbelzinnig op een compositum, maar wij moeten nog uitvinden wat het tweede lid ervan is. Het Indo-Iraanse

woord kan teruggaan op **ast-(s) iH a-*, zodat het tweede lid op **(s)kiH o-* of ** iH o-* wijst.

Laten we nu kijken hoe het scheenbeen in andere talen genoemd wordt. In het Slavisch vinden wij een groep woorden met goed passende vorm en betekenis: Russisch *cévka* 'scheenbeen van een paard, weversspoel', *cev'ě* 'handvat, scheen', *cevníca* 'fluit', Servo-Kroatisch *cjev* 'pijp, loop (van een geweer), scheenbeen', *cjevànica* 'scheenbeen', Tsjechisch *céva* 'riet, pijp', Slovaaks *cieva* 'ader'. De Slavische woorden hebben ook Baltische verwanten, vgl. Litouws *šaivà* en Lets *saiva* 'weversspoel', Litouws *šeivikaulis* 'kuitbeen'. Details van de Balto-Slavische reconstructie zijn nogal ingewikkeld en ik wil ze u besparen, maar neemt u van mij aan dat al deze vormen kunnen teruggaan op **(s)koiHu-* (waarschijnlijk ook met een ablaut-variant **(s) iHu-*).

Ook in het Germaans vinden wij woorden die hier direkt mee kunnen worden verbonden, nl. het Oud-Engelse *sc a* 'scheenbeen, onderbeen' en het Middel-Hoogduitse *sch e* 'paal van een omheining', die beide op Proto-Germaans **sk wo-* terug kunnen gaan. Meestal wordt hier ook het Nederlandse *scheen*, het Oud-Engelse *scinu* (> het Engelse *shin*), het Oud-Hoogduitse *skina* mee verbonden onder verwijzing naar de verschillende formaties in het woord voor 'bij' (Oud-Engels *b o*, Oud-Hoogduits *b a*, Oud-IJslands *b* naast het Oud-Saksische en het Oud-Hoogduitse *bini*, dat ook een onverklaarde *-n-* heeft). Deze etymologie lijkt aantrekkelijk, maar aangezien de *-n-* onduidelijk blijft, is het beter om deze vormen voorlopig buiten beschouwing te laten.

Griekse en Armeense zuil

Dit was ongeveer de toestand waarin mijn onderzoek zich bevond toen, in december vorig jaar, dr. Karl Praust uit Münster een lezing gaf in Leiden. Ik nodigde hem uit voor een lunch. Wanneer twee indogermanisten bij elkaar komen, vliegen al gauw de vormpjes uit de meest uiteenlopende talen over de tafel en worden de bierviltjes volgeschreven. Ook dit keer wisselden we nieuwe ideeën uit en ik

vertelde over mijn etymologie van het woord voor 'scheenbeen'. Toen wij de mogelijke verdere verwanten bespraken, stelde Praust voor om de Griekse en Armeense woorden voor 'zuil' hierbij te betrekken. Het Griekse woord voor 'zuil, pilaar' is $k\lambda\lambda\eta\iota$, dat al in het Myceens is geattesteerd waar het *ki-wo* gespeld wordt. Op grond van deze spelling moeten we concluderen dat $k\lambda\lambda\eta\iota$ terug moet gaan op $*k\lambda w\lambda\eta$, wat op het Proto-Indo-Europese $*\lambda iH\lambda\lambda\eta$ wijst. Grieks $k\lambda\lambda\eta\iota$ heeft een precieze parallel in het Armeense *siwn* 'zuil', maar verder wordt het in de etymologische woordenboeken als geïsoleerd beschouwd.

Hier komen wij het probleem tegen dat ik al aan het begin van mijn oratie geschetst heb. Wat de vorm betreft, is het zeer aantrekkelijk om het Graeco-Armeense woord bij de woorden voor 'scheenbeen' te nemen, maar de betekenissen liggen nogal uiteen. Wij moeten dus op zoek gaan naar een semantische parallel en die is niet moeilijk te vinden. In het Lets bijvoorbeeld betekent *stulps* 'post, paal' en tegelijkertijd 'scheenbeen, onderbeen'. Een van de betekenissen van het Engelse *shank* 'scheen' was vroeger 'de schacht van een zuil', en verder zagen wij al dat het Oud-Engelse *scēa* 'scheenbeen, onderbeen' met het Middel-Hoogduitse *schē* 'paal van een omheining' correspondeert.

Om de laatste restjes van uw twijfel weg te nemen, wil ik een paar regels citeren uit het gedicht van Hendrik Marsman "Penthesilea" (p. 48):

uit elk omarmen
schittert het schild van mijnen schoot
wit-stralender. de zuilen mijner
schenkels spannen zich rijziger.

Meer in het algemeen kunnen we stellen dat we lichaamsdelen vaak metaforisch gebruiken, vgl. *de voet van een lamp* of *de poot van een tafel*. Het is daarom alleszins redelijk om ook de woorden voor 'zuil' bij ons woord te betrekken, maar ik wil u er nog eens op wijzen dat de aangevoerde parallellen geen bewijzen zijn, al zijn ze nog zo treffend.

De semantische reconstructie

Laten we even recapituleren. We hebben een nieuw Indo-Europees woord $*\square(o)iHu-$ of $*sk(o)iHu-$ (met de zogenaamde *s*-mobile) gereconstrueerd. De betekenis ervan varieert in de afzonderlijke talen van 'scheenbeen' tot 'pijp', 'fluit' en 'zuil'. De vraag is nu: welke betekenis moeten we voor de proto-taal reconstrueren? Zoals gezegd, zou het volgens de Indo-Europese lexicografische traditie passend zijn om een zeer brede betekenis aan te nemen, bijvoorbeeld 'een hol voorwerp, een pijp', waar alle geattesteerde betekenissen specialisaties van zijn. Deze oplossing lijkt me echter weinig aantrekkelijk. Ten eerste zien we dat de woorden voor 'pijp' in alle Indo-Europese talen recent ontstaan zijn uit een woord voor 'fluit' of 'riet'. Dit is bij voorbeeld het geval voor het Griekse woord *aulós*, dat 'fluit' en 'pijp' betekent en voor Sanskrit $n\square\square\square-$ 'riet, fluit, pijp'. Ook moderne Indo-Europese talen wijzen in deze richting. Het Nederlandse woord *pijp* is ontleend aan het middeleeuws Latijn, waar *p\square pa* 'fluit' betekent, het Duitse *Röhre* is een doorzichtige afleiding van *Rohr* 'riet', het Franse *tube* gaat terug op het Latijnse woord *tuba* 'trompet', het Russische *truba* is ontleend aan het Germaanse woord voor 'trompet', enzovoort. Het is daarom niet waarschijnlijk dat het Proto-Indo-Europees al een woord voor 'pijp' had. Ten tweede kan het nauwelijks puur toeval zijn dat ons woord in het Balto-Slavisch, in het Germaans en in het Indo-Iraans 'scheenbeen' betekent en nooit een ander hol bot, bv. een ellepijp.

Ik wil er daarom voor pleiten om voor ons woord de oorspronkelijke betekenis 'scheenbeen' te reconstrueren. Zoals we al gezien hebben, is de semantische ontwikkeling van 'scheenbeen' naar 'fluit', 'zuil', 'weversspoel', enz. probleemloos. Al in het stenen tijdperk maakte men allerlei voorwerpen van been, waarbij het holle scheenbeen zich uitstekend leende voor de productie van spoelen en fluiten. Meestal gebruikte men de scheenbenen van geslachte dieren, maar in bijzondere gevallen kon ook het scheenbeen van een mens goed van pas komen, zoals we allemaal weten dankzij

het sprookje van de Gebroeders Grimm "Het zingende botje" of het oratorium van Gustav Mahler "Das klagende Lied", waar een fluit, gemaakt van een bot van de vermoorde man, het verhaal van de broedermoord vertelt.

Het semantische veld

Er is nog een belangrijk aspect aan de semantische reconstructie dat we niet mogen overslaan. Voordat we er zeker van kunnen zijn dat we inderdaad het Indo-Europese woord voor 'scheenbeen' vóór ons hebben, moeten we ons vergewissen of er nog andere kandidaten voor deze betekenis zijn. Met andere woorden, de studie van het semantische veld 'been' mag niet ontbreken. Om dit verder uit te zoeken kunnen we de *Encyclopedia of Indo-European Culture* gebruiken, die niet zo lang geleden verschenen is. Onder het lemma "Leg" worden twee woorden genoemd: één voor het onderbeen of de scheen en het andere voor het bovenbeen. Het woord voor 'onderbeen' is $*\sqrt[3]{(o)n\sqrt[3]{m-}}$, dat wordt gereconstrueerd op grond van het Griekse woord $kn\sqrt[3]{m\sqrt[3]{}}$ ($kn\sqrt[3]{m\sqrt[3]{}}$ in het Aeolisch en Dorisch) 'scheen, spaak van een wiel', het Oud-Ierse *cnáim* 'bot' en Germaanse woorden zoals het Oud-Noorse *h\sqrt[3]{m}* 'schenkel', Oud-Engelse *hamm* 'ham', Oud-Hoogduitse *hamma* 'knieholte, ham', en natuurlijk het Nederlandse woord *ham*. De betekenissen van het Grieks ('scheen') en het Oud-Iers ('bot') kunnen in principe ook uit de oorspronkelijke betekenis 'scheenbeen' zijn ontstaan, wat $*\sqrt[3]{(o)n\sqrt[3]{m-}}$ tot een serieuze kandidaat voor het Indo-Europese 'scheenbeen' maakt.

Laten we nog een keer naar de geattesteerde betekenissen kijken:

$*\sqrt[3]{(o)n\sqrt[3]{m-}}$: scheen - bot - ham (bovenbeen)

$*\sqrt[3]{(o)iHu-}$: scheen - pijp - spoel - fluit - zuil

Het lijkt me redelijk om voor het eerste woord toch de oorspronkelijke betekenis 'onderbeen' aan te nemen (wat trouwens de

samenstellers van de *Encyclopedia* al gedaan hebben). Het tweede woord was dan de naam voor het scheenbeen, voor het bot dat door zijn vorm een belangrijke rol speelde in het leven van de Indo-Europeanen.

Dames en Heren,

Ik heb geprobeerd aan de hand van de nieuwe etymologie van het woord voor 'scheenbeen' een beeld te schetsen van het werk van de indogermanist, of, liever gezegd, van één van de vele aspecten van zijn werkzaamheden. Dit lijkt me dan ook een geschikt moment om iets meer over het vak in het algemeen te vertellen en ik richt nu het woord in het bijzonder tot diegenen die de toekomst ervan moeten verzekeren.

Waarde studenten,

Ik kan u geen gemakkelijk vak bieden. Het studieprogramma Indo-Europees vermeldt dat u vijf oude Indo-Europese talen moet leren, maar eigenlijk moet de indogermanist het gehele terrein kunnen overzien en tenminste twintig talen passief kennen. Je kunt immers nooit weten welke taal dat ene doorslaggevende argument voor je probleem zal leveren. De enige troost is dat zelfs de allergrootsten van ons vak meestal niet in staat waren meer dan een of twee taalfamilies volledig te beheersen, d.w.z. de filologie ervan in alle details in hun vingers te hebben. Nu is het vak nog groter geworden. Niet alleen zijn het Tochaars en het Anatolisch erbij gekomen en neemt het aantal publicaties op het hele gebied jaarlijks schrikbarend toe, maar bovendien worden de indogermanisten voor nieuwe problemen gesteld. We werken steeds meer met de archeologen en genetici aan de vraagstukken van de oorspronkelijke verspreiding en woongebieden van de mens. De volgende generatie indogermanisten wordt ongetwijfeld geconfronteerd met de vraag naar de verdere verwantschap van de Indo-Europese taalfamilie. Nú kan een indogermanist nog ontwijkend reageren op de vraag of het Indo-Europees verwant is aan het Oeralisch (de taalfamilie van o.a. het Fins en het Hongaars)

en aan het Altaïsch (de taalfamilie die het Turks, Mongools, Mantsjoe, Koreaans en het Japans omvat). Vooral dankzij de recente vooruitgang in de reconstructie van het Altaïsch kun je als indogermanist deze vraag niet meer uit de weg gaan. Ook het probleem of de Zuid-Kaukasische (met name het Georgisch) en de Dravidische talen deel van een grote taalfamilie uitmaken, die meestal *Nostratisch* genoemd wordt, wordt steeds actueler. Wij gaan spannende tijden tegemoet en u zult de nieuwe uitdagingen het hoofd moeten bieden.

Voor de zwaarte van het vak wordt de indogermanist echter rijkelijk beloond. De vergelijkende taalwetenschap is de meest exacte van alle alfa-disciplines en het is de combinatie van alfa- en beta-elementen die de indogermanistiek zo bijzonder maakt. Enerzijds bestudeer je de grootste monumenten van de menselijke geest, zoals de epen van Homerus, de Rigveda, de Beowulf, de Oud-IJslandse sagas en het Oud-Ierse epos; je probeert de moeilijk toegankelijke Hittitische en Tochaarse teksten te ontwarren en de Frygische, Lycische of Lydische inscripties te doorgronden. Anderzijds is de historische taalwetenschap een bijna exacte discipline waarbij men rekening moet houden met de wetmatigheid van de taalontwikkeling, met klankwetten en grammaticale structuren.

Indogermanistiek is een vak waar de afstand tussen onderwijs en onderzoek zeer klein is. U hoort mij en andere docenten vaak tijdens een college zeggen dat de voorgestelde analyse nog niet gepubliceerd is en soms letterlijk gisteren bedacht is. Studenten die voor de studie "Vergelijkende Indo-Europese Taalwetenschap" kiezen zijn van een bijzonder slag. Ze zijn altijd zeer gemotiveerd en leergierig. Het is daarom een voorrecht om zo'n select publiek onderwijs te mogen geven.

Waarde leden van de afdeling Indo-Europees,

Tot mijn spijt behoort u niet tot de vaste staf van de opleiding, al bent u het, naar mijn stellige overtuiging, allemaal meer dan waard. De meesten van u werken aan het project van het Indo-Europees etymologisch woordenboek en hebben de zegeningen en

de frustraties van het werk aan een groot project al aan den lijve ondervonden. Uw enorme kennis en toegewijdheid aan het vak, ondanks sombere carrièreperspectieven en een onduidelijke toekomst, verdienen groot respect.

Aan het slot van mijn rede wil ik graag tot enkelen van u in het bijzonder het woord richten.

Hooggeleerde Beekes, beste Rob,

Je bent in vele opzichten verantwoordelijk voor het feit dat ik hier vandaag sta. Je was in 1972 de eerste ordinarius in de vergelijkende Indo-Europese taalwetenschap aan de Leidse Universiteit. Jouw illustere voorgangers deden de indogermanistiek "erbij" (M. van Boxhorn was hoogleraar in de rhetorica, C.C. Uhlenbeck was germanist, N. van Wijk was slavist, F.B.J. Kuiper was indoloog), maar tegenwoordig is het vak zo gegroeid dat zelfs een full-time indogermanist het nauwelijks kan bijbenen.

Je hebt ervoor gezorgd dat het vak een vaste plaats kreeg in de universitaire wereld. Je hebt een groot aantal leerlingen opgeleid, en samen met Frits Kortlandt heb je bereikt dat de "Leidse school" van de indogermanistiek overal ter wereld bekend is en gerespecteerd wordt. De Leidse afdeling Indo-Europees werd in jouw tijd de grootste in de wereld, en het zal geen geringe opgave zijn om het niveau, kwalitatief en kwantitatief, te handhaven.

Rob, ik heb niet alleen het vak van je geleerd, maar ook je hoge wetenschappelijke standaarden. Je stond er altijd op dat een probleem tot in het kleinste detail werd uitgezocht en helder gepresenteerd. Je wist heel goed je enthousiasme voor het vak over te brengen en tegelijkertijd leerde je je studenten de voorgestelde oplossingen met gezonde twijfel te benaderen.

Ik ben je buitengewoon dankbaar voor je steun en vriendschap in al die jaren dat ik eerst je student, daarna je studentassistent en later medewerker was.

Hooggeleerde Kortlandt, beste Frits,

Je bent ongetwijfeld een van de grootste taalkundigen van onze tijd. Je ontzagwekkende kennis van de meest uiteenlopende talen en diepe inzicht in het functioneren van de taal maakt jouw wetenschappelijk werk ongeëvenaard.

Je legt de lat heel hoog en je probeert altijd mensen te stimuleren. Het advies dat jij me gaf tijdens onze eerste ontmoeting is zeer typerend voor jou. Ik was net een maand in Nederland toen ik je kwam opzoeken met de vraag wat ik moest gaan studeren in Leiden. In Moskou studeerde ik Taalwetenschap, waarbij ik zelf een beetje Sanskrit had geleerd, en ik twijfelde tussen een studie slavistiek en indologie. Hoewel jij hoogleraar Slavische taalkunde was, hoefde jij niet lang te denken. "Russisch ken jij al, waarom zou je dan slavistiek doen? Ga beter Sanskrit studeren".

Je gruwet van het cynisme dat tegenwoordig ook in wetenschappelijke kringen om zich heen grijpt. De universitaire en facultaire politiek wordt steeds meer ontsierd door belangenstrijd. Ik probeer een voorbeeld te nemen aan je gevoel van verantwoordelijkheid voor het vak en voor de jonge collega's en ik dank je voor alles wat ik van jou heb mogen leren.

Waarde leden van het College van Bestuur en van het bestuur van de Faculteit der Letteren,

Ik ben u dankbaar voor het in mij gestelde vertrouwen. Het getuigt van een zekere durf dat u in deze moeilijke tijden besloot een vak met een hoge kennisdrempel en met relatief weinig studenten toch te continueren. Ik realiseer me dat de Universiteit op korte termijn er niet rijk van zal worden, maar dergelijke kleine vakken, waar wetenschap op hoog niveau wordt bedreven en veel nieuwe kennis wordt vergaard, zijn het zout in de universitaire pap en zorgen ervoor dat de naam van Leiden nationaal en internationaal grote bekendheid geniet.

Ik ben het bestuur en het bureau van de Faculteit der Letteren, in het bijzonder de onderwijsdirecteur Ton van Haaften en zijn medewerkers, zeer erkentelijk voor de steun die zij gaven aan mijn

wilde plan om een Taalkunde-Olympiade in Leiden te organiseren. De grote belangstelling voor deze eerste Olympiade, die in februari plaatsvond en zo'n zestig scholieren uit het hele land heeft aangetrokken, bewijst dat taalkunde ook voor scholieren heel boeiend kan zijn. Het hartverwarmende enthousiasme van de kinderen en het buitengewoon hoge niveau van de oplossingen houdt een belofte in voor de toekomst. Ik hoop dan ook dat dit het begin van een nieuwe traditie is en dat wij hierdoor meer interesse kunnen kweken voor de taalkundige vakken, die tegenwoordig in het gedrang dreigen te komen. De taalkunde en de Universiteit zullen er zeker wel bij varen.

Ik heb gezegd.

Geciteerde literatuur

Bartholomae Christian, *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg, 1904.

Benveniste Émile, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. Paris, 1969.

Böhtlingk Otto von & Rudolf Roth, *Sanskrit-Wörterbuch*, Sankt-Petersburg, 1855-1875.

Boxhorn, Marcus Zuerius van, *Antwoord van Marcus Zuerius van Boxhorn, gegeven op de vraaghen, hem voorgesteld over de bediedinge van de afgodinne Nehalennia, onlancx uytghegeven, in welke de ghemeine herkomste van der Griecken, Romeinen, ende Duytschen Tale uyt den Scythen duydelijck bewesen, ende verscheiden oudheden van dese volckeren grondelijck ontdeckt ende verklaert worden*. Leyden, 1647.

Driem George van, *The languages of Nepal*. Ter perse.

Encyclopedia of Indo-European Culture, J.P. Mallory and D.Q. Adams (eds.), London - Chicago, 1997.

Marsman Hendrik, *Verzameld werk, Deel I. Poëzie*. Amsterdam, 1938.

Meillet Antoine, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*. Paris, 1937⁸.

Pokorny Julius, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern, 1959.